



Оксана КУЗЬМЕНКО

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ІДЕЙНІ КОНЦЕПТИ У ПОЕТИЦІ СТРІЛЕЦЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ (Україна, Воля, Слава, Могила)

Розглядаються поетичні образи «Україна», «Слава», «Воля», «Могила», які задіяні у художній системі стрілецького фольклору (у народних та фольклоризованих піснях, переказах) в їх кореляції з однойменними шевченківськими ідейними категоріями. Стверджується, що національно-софська концепція Т. Шевченка безпосередньо вплинула на зміст, семантичну структуру та прагматику цих образних констант.

Ключові слова: Т. Шевченко, стрілецький фольклор, Україна, слава, воля, розрита могила, поетика, концепт, образ.

© О. КУЗЬМЕНКО, 2014

ISSN 1028-5091. Серія філологічна. № 3 (117), 2014

Відомий літературознавець, поет, доктор філософії, лауреат Шевченківської премії Євген Свєрстюк якось висловився про те, що книга О. Довженка «Україна в огні» — то шевченківський образ будителя, а не просто образ війни [26, с. 21]. Перефразовуючи його слова, ми можемо так само сказати про стрілецьку пісенність і стрілецький фольклор загалом, в яких образи «України», «Слави», «Волі» «Могили» є одними із головних втілень шевченківських ідейних словообразів, що формували його національно-софську концепцію.

Отже, метою нашої статті є аналіз стрілецьких пісень та переказів у їх ідейно-художніх взаємозв'язках з універсумом Шевченкових поетичних творів.

Україна

Образ України, на переконання відомого шевченкознавця Юрія Барабаша, є ключовою, парадигмальною категорією поетичної уяви Шевченка, «сенсовою і структурно-художньою домінантою усієї його творчості» [2, с. 11]. У цьому словообразі зосередилася глибинна суть поетового світовідчуття, що протягом цілого трудного життя поета зазнавало значних переосмислень та еволюційних змін. У ліричній поемі «Сон. — Гори мої високі...», що була написана у 1847 році, в перший рік заслання, рельєфно відображено образ України як втраченої рідної землі, про яку поет ностальгійно говорить у суб'єктивізованій формі «моя Україна»:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю [32, т. 2, с. 40].*

Україні Шевченко неодноразово оспівувався у ніжних, близьких до інтимного, почуттях («Україно, Україно! *Серце моє, ненько*»). Таке «органічне мислення в народному дусі» (М. Коцюбинська), особливо помітне тоді, коли віднаходимо споріднені ліричні образи «любої», «милої» України у багатьох піснях літературного походження стрілецького репертуару («Вже бубон грає, треба встати» С. Воробкевича, «Ой поїдем, товариші» Л. Лепкого) і в суто народних, як у цій гаївці з Опілля:

*Ой приїдь, приїдь, стрільчику, в свята, (2)
Твоя білявка гарна, багата. (2)
— А я прибути та й не гадаю, (2)
Я на сторожі рідного краю. (2)*

Ой яка мила мені дівчина, (2)
 А ще милиша та **Україна** (2)
 [29, с. 414].

У шевченківських рядках, присвячених Україні, прочитується євангельський заповіт любові також до загальносуспільного, а саме до рідного краю і його народу:

*Любіться, брати мої,
 Україну любіте
 І за неї, безталанну,
 Господа моліте*
 («В казематі») [32, т. 2, с. 11].

Кобзареве «любіте» було повторено у формулі «для України наша любов» в патріотичному гімні І. Франка «Не пора, не пора», що твердо увійшов до пісенного репертуару стрілецтва як його політичний маніфест. Такі настрої переходу від особистісного — «моя Україна» до громадського — «наша Україна» у вияві любові до рідного краю були притаманні тим молодим воякам з Легіону Українських січових стрільців (1914—1918), які у перші дні Світової війни покидали галицькі землі, відступаючи на Закарпаття в надії на повернення. Переможний бій навесні 1915 р. на горі Маківка справдив ці сподівання, що породило нові патетичні присвяти Україні, в яких образ матері-України є типовим. Таким, до прикладу, є стрілецький марш А. Лотоцького «Лунає клич, зове грімкий», у фольклоризованих варіантах якого бачимо характерну формулу звернення до персоніфікованого образу:

*Лунає клич, луна грімкий,
 Вперед, вперед у бій святий,
 У бій за рідний край,
 За нарід свій ставай.*
 Приспів:
Україно, спокійна будь! (2)
Тверда, мов сталь, стрілецька груди (2)
 [29, с. 64].

Поняття «Україна» у Т. Шевченка, як і в січового стрілецтва, було невіддільне від найвищої духовної і моральної вартості. Водночас Україна — це домінанта «живої» української душі самого Шевченка, а про невмирущість національної душі поет писав: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля («Кавказ») [32, т. 1, с. 343].

У ранній творчості Шевченка превалює архетипний образ давньоминулої України, а саме гетьман-

ської, козацької. Ця ідеалізована доба «вільної України», яку дехто із дослідників схильний трактувати як шевченківський міф моделі майбутнього [5, с. 48—49], була передусім символічним простором козацької слави та лицарства. Таким же було розуміння України в стрілецькому середовищі, яке втворювало свої перші поетичні твори, на зразок козацьких пісень, з яких, як і Шевченко, запозичило типовий народнопісенний метафоричний образ «зажуреної України»:

*Встає хмара з-за Лиману,
 А друга з поля,
Зажурилась **Україна** —
 Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
 Як мала дитина.
 Ніхто її не рятує...*
 («Тарасова ніч») [32, т. 1, с. 85].

Очевидно, вже як відповідь саме на шевченківську інвективу в популярному стрілецькому гімні актуалізувався персоніфікований образ України та зв'язаний з ним новаторський мотив «стрільці прагнуть розвеселити Україну»:

*Ой у лузі червона калина похилилася,
 Чогось наша славна **Україна** зажурилася,
 А ми на тую червону калину підіймемо,
 А ми нашу славну **Україну!** Гей-гей! Розвеселимо
 («Ой у лузі червона калина похилилася»)
 [29, с. 38—39].*

Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що у баченні майбутнього України Шевченко нерідко вдавався до нищівної самокритики. Він відверто, подекуди гостро експресивно описував трагедію безплідності багатовікових змагань за політичну свободу України. У медитативно-філософському монолозі поезії «Чигрине, Чигрине...» Шевченко немовби фокусує увесь трудний шлях національно-визвольної боротьби. Водночас саме у цьому творі, як влучно помітив Ю. Барабаш, мотив помсти трансформується у мотив національного самоочищення [2, с. 21] завдяки введенню образу жертвовної крові («козацької... чистої, святої»):

*Я посию мої сльози,
 Мої щирі сльози.
 Може, зійдуть, і виростуть
 Ножі обоюдні,
 Розпанахають погане,*

*Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тої крові.
Чистої, святої!* [32, т. 1, с. 255].

У Шевченка психологічний портрет України, її національної долі незмінно пов'язаний з мотивом туги за минулою козацькою славою, образ якої сто років пізніше був асоціативно співвіднесений з іншим об'єктом — січовим стрілецьством. За аналогією до шевченківських символів сформувалися й нові похідні поняття, такі як «стрілецька слава» і «стрілецька звитяга», що є типовими у поезиці багатьох стрілецьких пісень:

*Як ідуть в бій, то співають
І зі співом умирають.
...
Лиш за волю кров їх летіть,
За **Україну** бій ведеться
(«Нема в світі кращих хлопців»)* [29, с. 142].

Проілюстрована пісня, що належить Юліану Назаруку (1893—1916), студентові Краківської академії мистецтв, офіцерському аспіранту УСС, який у січні 1916 року був посмертно відзначений бронзовою медаллю хоробрості, стала втіленням невмирущої стрілецької слави, бойової відваги і завзяття [17, с. 14]. Вона відрізняється від інших маршових пісень відтінком сумної радості в оспівуванні стрілецької звитяги. У ній, як писали сучасники, племінні «тиха заслужена слава, здобута молодечею кров'ю» [33], що так сильно за ідейною суттю та емоційністю інтонує до шевченківських журливих дум про козацьку долю і смерть.

У багатьох січово-стрілецьких піснях літературного походження («На вулиці сурма грає», «Не пора, не пора», «Лунає клич, луна грімкий», «Не плакати нам і слези не лить», «За Україну!», «Ми йдемо в бій», «Гей, наступаєм ми стрільці», «Разом, браття, ціль одна» та інших) уперше виразно прозвучала ідея «здобуття незалежності України». Це закріпилося й у їх народних варіантах, як, наприклад, у фольклоризованій пісні «Хлопці, алярм!» з Покуття, де в доповнених рядках звучить наказ:

*Алярм, хлопці! Алярм, хлопці!
Алярм, хлопці всі!
Здобуваймо **Україну**,
Січові стрільці!* [29, с. 119].

Чітка усвідомленість політичного завдання була визначальною у середовищі українських січових стрільців. Визрівши з січово-сокільських, патріотичних пісень, ця тема значно поглибилася у стрілецьких піснях («Ой у лузі червона калина», «Від Сяну аж до гір Кавказу», «Йде січове військо», «Ой та зажурились стрільці січовії» та ін.) завдяки уведенню в канву пісень мотиву «стрілець вірить у перемогу та визволення рідного краю». Більшість із перелічених пісень утворюють внутрішній зв'язок не тільки з фольклорною традицією на рівні семантики мотиву «стрільці — спадкоємці героїчного козацького минулого»:

*Гей запорожський в нас звичай,
За **Україну** до загину
Спільно працюй, борись, вмирай,
Най засяє щастям край!
(«Гей, наступаєм ми, стрільці!»)* [29, с. 34].

але й прямо кореспондують до образу «шевченківського духу», через який втілюється ідея визволення та офіри:

*Дрожить престол вже царський,
Народе мій лицарський,
Пора позбутися кайдан!
А дух Шевченка з вами
І славні всі гетьмани
Ідемо враз в кровавий тан
(«Прийшла пора велика» (гімн УСС))*
[29, с. 57].

Святість жертвовної крові, пролитої на полі бою — це лейтмотив стрілецького фольклору, що став відповіддю на перестороги Шевченка, висловлені у поемі-містерії «Великий льох». Саме у цьому творі, де образ постає у сакралізованому вияві України-матері, поет гнівно викриває, як наголошує Ю. Барабаш, хронічні хвороби національного організму, серед яких найбільш важкими є «каліцтво душі, кволість розуму, непритомність волі, рабська покірливість, байдужість, атрофія історичної пам'яті й інстинкту державності» [2, с. 23].

Воля

Мотив волі як свободи політичної, соціальної, індивідуальної та словообраз «воля» є одними з найпоширеніших у творчості Шевченка [6, с. 76]. Поетові вдалося із неймовірною силою інтонаційної напруги змалювати тяжкий історичний шлях

України саме як шлях до «святої» волі. Одержавши звільнення з кріпацтва щойно у 24 роки, Шевченко розумів значущість волі дуже конкретно і особистісно, через те вона мала для нього глибинне значення.

У лінгвістичному трактуванні концепт ВОЛЯ традиційно розглядається як особливий, оскільки має смислову пару СВОБОДА. У свою чергу розрізняють два види цього поняття: внутрішня свобода і зовнішня (фізична) свобода. У сучасному філософському дискурсі поняття «фізична свобода» полягає в тому, що «свобідним є лише той, хто не обмежується відсутністю формальних перешкод для здійснення свого наміру, але кому реально не перешкоджають і хто не відчуває реального зовнішнього насильства. Ця свобода позитивна в тому смислі, що вона має своєю передумовою не тільки відсутність (перешкод), але й певну наявність (конкретних можливостей або їхніх передумов)» [18, с. 107]. На думку літературознавців, без достатньої зовнішньої свободи Т. Шевченко першим в національній літературі піднявся саме до цілковитої внутрішньої духовної свободи, опираючись на ідеали козацького міфу і козацької вдачі.

У Шевченка, а за ним і в стрілецькі пісенності тандем свободи-волі і слави був очевидним і постійним. Порівняймо:

*І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете!
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!*

(«Кавказ») [32, т. 1, с. 343].

Таке поєднання словообразів у сакральній непорушній тріаді: Україна — Воля — Слава, яку використав автор гімну «Ще не вмерла Україна» П. Чубинський, генерує також у тексті патріотичного вірша М. Вороного, який в 1917 р. був опублікований в одному з перших номерів київського часопису «Народна воля» і незабаром став популярною піснею не тільки січового стрілецтва, але й багатьох тогочасних військових з'єднань українців [29, с. 521]:

*За Україну, за її волю,
За честь і славу, за народ.*

Ідея боротьби за волю у багатьох Шевченкових творах («Кавказ», «І мертвим і живим», «Заповіт»), як зауважив І. Дзюба, «сягає патетики національного гасла» [с. 81], яке увійшло в тканину стрілецьких пісень літературного походження, які фольклоризувалися:

*Ой видно село, широке село під горою,
Ой там їдуть стрільці, січовії стрільці до бою.
А хто піде з нами, буде славу мати,
Ми йдемо за Україну воювати* [29, с. 132].

Особливо гостро зазвучав державницький імператив у творах, які відобразили останній трагічний етап героїчних змагань українців за незалежність, коли у боротьбу вступили стрільці Української Галицької Армії (1918—1919). Достатньо промовистою з того часу є пісня «Коли ви вмирали, нам дзвони не грали» на слова Григорія Труха, колишнього четаря УСС, учасника драматичних кривавих боїв під Потуторами на Поділлі, у тексті якої віднаходимо переспів шевченківських образів із «Заповіту»:

*За волю України ми вмерти готові,
За волю життя ми віддали.
Підемо шляхами, що ви нам казали,
І скинемо з неї кайдани* [29, с. 239].

У цьому можемо дошукатися виявлених у поетичній формі прагнень стрілецтва до соборності з усім українським народом. Як згадував стрілецький пісняр Л. Лепкий, на відміну від Галичини, де співали грімке «Ще не вмерла Україна», за Збручем «радіше співали «Заповіт». Я мав нагоду, — писав він про ті буремні дні, — чути в Києві під час однієї маніфестації 1920 року, як тисячні маси, здебільша залізничників і робітників, ішли по місту ходом під спів «Як умру, то поховайте». Який грізний гнів протесту! Здавалося, що ламаються скривавлені мури «розтерзаної» столиці. І дух йшов від цього могутнього співу» [15, с. 107].

У сучасному шевченкознавчому дискурсі все більше звертається увага на новітні ідеї Кобзаревих прощтів. Стверджується, що у Шевченка був особливо загострений національний інстинкт як інстинкт самозбереження нації [36]. Про це ще раніше дуже влучно висловився поет Євген Маланюк, який писав у циклі студій, присвячених різним етапам творчості Т. Шевченка, що «єдиним ліком, єдиним ря-

тунком проти всіх [...] національних хворіб є саме вогняна, вулканічна, страшна в своїм національним демонізмі поезія Шевченка — і до цього часу — тільки вона одна і ніяка інша!».

Слава

Шевченківський концепт «Слава» проявився у стрілецькій творчості, а згодом і фольклорі дуже продуктивно. До цього варто згадати і перші публікації серед яких були й доволі промовисті, алузійні до шевченківського слова назви збірок «Наша слава» (1917) [21], «Наша дума» (1918) [20], музично-драматичних п'єс «Стрілецька слава в піснях» (1939) [11] чи пісень (під заголовком «Стрілецька слава» В. Гнатюк у своїй статті «Війна і народна поезія» (Відень, 1916) опублікував один із перших фольклоризованих варіантів пісні Р. Купчинського «Ой там при долині»).

Концепт «Слава» має дві форми втілення: *субстантивну* («наша слава») та *атрибутивну* в двоконтактній конструкції з іменником як епітет «славний», що найбільш часто співвіднесений з лексемами «Україна» та стрілецький «отаман»:

*На далекій скрізь чужині,
І на славній Україні,
Кожий буде пам'ятати,
Що не мож українських стрільців заціпати*
(«Гей зі Львова до Мукачева») [29, с. 342];

*Ой на горі на високій зрубали калину,
Спускаються січовії стрільці з гори на долину. (2)
Як спустились на долину, поставали в лави,
І всі разом, разом закричали: «Україні слава!» (2)*
(«Ой на горі нависокій пшениця хвилює») [29, с. 331];

*Слава, слава, отамане,
О ти, батьку наш,
Ми з тобою на ворога
Підемо всі враз, гей всі враз* [29, с. 117].

Остання з переліку пісня, що перебрала на себе функцію гімну командирів УСС, за ідейною спрямованістю та наявністю відповідних художніх засобів є відображенням творчого продовження тих козацьких пісень, в яких відтворюються моменти бойової звитяги. Проте найбільш виразне тяжіння до поезики козацької ліро-епіки виявили січові пісні, на яких виховувалося майбутнє українське стрілецтво.

Скажімо, традиційно фольклорне осмислення образу «слави» бачимо у популярній пісні «Ой зацвила черемшина», яку її автор Кирило Трильовський написав задовго до створення УСС. У цьому творі тема козацької слави актуалізується з у мотиві «січовики успадковують козацькі здобутки»:

*Ой ти, славний осавуло, не вдавайся в тугу,
Вийде слава козацькая з Великого Лугу* [27, с. 24].

Пізніше вже у власне стрілецьких піснях («Ой у лузі червона калина», «Ой та зажурились стрільці січовії», «Йде січове військо» та ін.) метафоричний образ «слави» поглиблюється, стає розгорненим завдяки парадигмі предикатів: «добудемо» — «збережемо» — «ще живе» — «не загине». Такий послідовний ряд динамічних картин демонструє не тільки процес творчого використання стійких народнопісенних формул, але й шевченківських ідейних концептів, які вживлювалися у свідомість майбутніх стрілецьких бардів з самого дитинства і були їхнім ідентифікаційним маркером. Так, у Р. Купчинського образ слави обіграно з тією ж патетикою, що й в історичних піснях та думах, порівняймо:

*Ой летить бомба з московського поля
Та й посеред Січи впала;
Ой хоть пропали славні запорозці,
Так не пропала їх слава!*
(«Ой ішли наші славні запорозці») [29, с. 256];

*Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!*
(«Дума про Самійла Кішку!») [29, с. 37];
у стрілецьких піснях:

*І кров по долині покриє мурава —
Лиш слава не згине, стрілецькая слава*
(«Ой там при долині») [29, с. 221];

*Ой не тішся, враже, бо по Збруч — то наше,
Ще живе стрілецька слава.
Вернуться ще тії стрільці січовії —
Задрожить Москва й Варшава*
(«Ой там заридали стрільці січовії») [29, с. 162];

*Схилилися два явори
Наліво й направо,*

*А у полі вітер грає
Про стрілецьку славу
(«Заквітчали дівчатовька») [29, с. 229].*

Такий підхід у стилі фольклоризму дозволив трансформувати метафоричний мотив «стрілецька слава жива» у формулу імперативного звучання «слава безсмертна» там, де у текстах з'являється мотив-пророцтво «слава повстане»:

*Ой та й не журітеся, стрільці січовії,
Повстане стрілецька слава
(«Ой там зажурилися стрільці січовії») [29, с. 161].*

У фольклоризованому варіанті іншої стрілецької пісні «Ой впав стрілець у край зруба», який ми записали на Тернопільщині, в оригінальному доповненні кінцівки бачимо апофеоз розвитку образу стрілецької слави та її емоційного ореолу, що суголосний із шевченківським сакралізованим розумінням:

*І не мине вічна слава
По всій нашій Батьківщині
Січових стрільців [29, с. 208].*

Могила

Тарас Шевченко, на думку дослідників, умів зосередитись на ключових екзистенційних поняттях, таких як *любов, самотність, туга, помста, смерть*, що стосуються кожного суцього. Остання з перелічених категорій входить у семантичне поле символічного образу «могила». Цей романтизований мотив-образ, на переконання М. Коцюбинської, «належить до шевченківських образів «внутрішнього згорання», які зазнають саморозвитку, самовичерпуються» [13, с. 162].

Художній образ «могила» традиційний для різних історичних жанрів усної народної творчості слов'ян, в яких змальовано героїчні події далекого і недавнього минулого. Тяглість традиції відтворення цього типового для багатьох пісенних та прозових мотивів об'єкту підкріплювалася здебільшого конкретно-історичними реаліями смерті чи трагічної загибелі героїв та їх поховання.

Лексема «могила» у етнолінгвістичному просторі українців закріпила декілька значень. Передусім — це вербалізований знак місця поховання тіла померлої людини у формі насипу, горбика, що водночас є символічним відображенням смерті. Друге семантичне значення має вужчий історико-

культурний контекст, бо вказує на «високий насип у степу на місці давнього поховання» [8, с. 372]. З цим значенням образ могили увійшов не тільки у народнопісенні твори, але й у літературне письменство українців.

На факт особливого місця символічного образу могили в поетичному універсумі Шевченкового слова чи не вперше звернули увагу саме фольклористи. Ф. Колесса у праці «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка» зауважив, що «розмова могили з вітром» — це один з найулюбленіших мотивів, які поет перейняв із фольклору, втіливши його у багатьох своїх поезіях [12, с. 191—192]. Дуже поширене народне уживання слова «говорити» саме у Шевченка, як доводить В. Ващенко, набуло великого метафоричного навантаження, аналогічного до фольклорного [3, с. 60]. Можемо цю думку доповнити, що це слово зазнало творчого розвитку, оскільки у Шевченка могили не тільки «стоять та сумують», «стогнуть», скільки є образами «німих» оповідачів славної козацької історії:

*Високі ті могили,
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
(«Іван Підкова») [32, т. 1, с. 122].*

Трансформація значення шевченківського метафоричного образу могили із постійним епітетом «висока» (часто цю фізичну ознаку посилює у формі паралельного зіставлення пряме порівняння «як гори») у символ «похованої волі» має давні фольклорні коріння. На це, скажімо, вказують рядки з відомої козацької пісні, де образ могили виступає маркером символізації простору України та її поділу на «своє (наше)» — «чуже»:

*Ой чи бач, ляхе, що по Случ наше,
По Костянюю могилу?
Як не схотіли, забунтовали
Да й утеряли **Вкраїну**.
(«Не дивуйтесь, добрії люди») [10, с. 253].*

Оновлена символіка народного та шевченківського слова знайшла відображення століття пізніше, коли стала підґрунтям для хвилі актуалізованих артефактів під час Першої світової війни. Так у стрілецькому війську було відроджено елементи древнього поховального звичаю — насипання кургану. Як відомо, кургани (праслов. *mogyla*) були найдавнішою

формою надмогильної побудови [23], здебільшого у вигляді округлого земляного насипу висотою 1—2 метра, що протривав за різними даними до XI ст. [22, с. 238], а то й до XIII ст. За народною етимологією, кургани були місцем убитих у дуже давні часи воїнів та могилами велетнів [31, с. 44]. Пізніше козацькі поховання продовжили цю традицію, коли серед відкритого високого степу над могилою запорожця звичайно висипали високий курган, як писав Д. Яворницький, «для пам'яті знатної людини», а на могилі ставили кам'яного хреста з написом [35, с. 191].

Історики задокументували, що одна з перших стрілецьких могил-курганів постала у 1915 р. під час бою січових стрільців з російською армією на Західному Поділлі: «У боях під Семиківцями 39 стрільців було вбито, близько 100 поранено та більше сотні потрапило в полон. Щоб ушанувати пам'ять полеглих, учасники боїв насипали згодом велику могилу-курган» [34, с. 59]. Перехід реальних атрибутів у світ фольклорного тексту підкрілюється сталістю словообразу «висока могила» в стрілецьких піснях різних жанрів, зокрема у баладах:

У селі у Черчі висока могила,
А там спочиває рідная дитина.
А на тій могилі червона калина,
За стрільцем ридає молода дівчина.
А на тій могилі терновий вінець,
Ой там спочиває січовий стрілець
(«Ой поїхав стрілець на страшну війну»)
[с. 448];

в історичних піснях:

Там під Перемишлем висока могила,
Бо там спочиває вся стрілецька сила.
(«А в неділю раненько ще сонце не сходить»)
[29, с. 355],

і, зокрема, у численних варіантах пісні про жінку-хорунжу УСС Олену Степанів, де візуалізація символічного образу могили полеглих січових стрільців у героїчному бою на горі Маківка набуває тенденційно гіперболізовано-фольклорних ознак, бо в реальному житті перші могили там мали скромні розміри та звичайні невисокі дерев'яні хрести з ялиновими вінками:

Ой ти, горо Маківочко, яка ти висока,
А на тобі, Маківочко, могила глибока.
(«Ой на горі, на Маківці зозуленька кує»)
[29, с. 332].

Прикметно, що традиційний канон зображення незвичайної могили як місця поховання персоніфікованої сили має давнє коріння. Воно сягає світоглядних обріїв народних легенд та етіологічних переказів, де образ високої могили (кургану) пов'язаний із місцем поховання сили, втіленої через образи богатирів, відважних велетнів та сильних духом запорожців: «У степу, де невеличкі могилки та долини, — то сестри богатиревої, а де високі — то великих богатирів» [25, с. 14], «І насипали над ним здорову-здорову могилу, щоб примітно було, де богатир спочиває» [25, с. 201].

У народних оповіданнях, переказах про січових стрільців, де фігурує образ могили, найчастотнішим виявився сюжетотворчий мотив «зруйнування стрілецької могили», що відображає реалії, пов'язані із драмою польсько-московської окупації. Через особливу атрибутивну роль епітета «розрита» у них актуалізується символіка оскверненої могили. За народними віруваннями, така могила означала небезпечне місце та була гріховною справою для тих, хто це зробив [23, с. 267—269]. Водночас на неї накладається, на жаль, вічно жива символіка шевченківського образу розритої москалем могили:

Начетверо рокопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки?

(«Розрита могила») [32, т. 1, с. 253].

Проілюструємо текст переказу із сюжетом «польська влада зруйнувала могилу стрілецького хорунжого»:

«Як висипали могилу Загульського¹ — і там збиралися кожного року. І забороняли там збиратися. І як висипали, то тоді поляки визивали своїх «стшительцув», щоб розрити ту могилу. І так воно повторювалося майже з року в рік. І насипали хлопці.

¹ Володимир Загульський (1894—1917) — хорунжий УСС, уродженець с. Розваж, тепер Золочівського р-ну Львівської обл. «Поцілила його крісова куля в саме чоло, коли вночі був на роботі зі стрільцями. Його поховали на середині села на т. зв. Містечку, щоби на видному місці пам'ять про нього не пропала. Та кажуть, що цю могилу перенесли на цвинтар. Шкода! Хто про неї згадає...» — писав Л. Лепкий у повоєнному спогаді «Стрілецьким шляхом» [15, с. 223].

Я не знаю, чи хтось знав більше даних про його життя, але сама назва січовий стрілець, то було для нас таке шось велике. Як був усусус, то була людина, яка жертвувала себе для України» [1, арк. 7].

Тут образ могили є композиційним центром тексту. Антитеза предикатів щодо об'єкту дії розширена до завершеної трикомпонентної циклічної структури: висипали — розрили — насипали (поставили). Традиційним є епічний простір, що розділений на своїх героїв («хлопці», «наші люди») і чужих антиподів («поляки», «стшельці»). Інноваційний мотив «люди насипають стрілецьку могилу» утверджується тут через еліптичне речення («І насипали хлопці»), що є, властиво, завершальною конструкцією епічного стилю. Цей мотив дуже поширений і типовий для даної тематичної групи творів. Разом з ним у комплексі виступає доповнюючий мотив «відновлення стрілецької могили», що нерідко в інших переказах у різних варіантних вирішеннях, наприклад через метафоричні образи («А могила виросла! Вже Зелені свята — вже є могила. Вже не завалет вдень» [1, арк. 33]), чи як актуалізація символіки числа («тричі насипали») складає основу сюжету. В іншому переказі, який ми записали у 2007 р. в с. Розвадів Миколаївського р-ну Львівської обл. від Семенген Ганни, 1927 р. н., актуалізується епічний мотив «нанести землю шапками», що є породженням козацького звичаю, за яким для полеглого в бою козака товариші нашвидкоруч викопували могилу шаблями, а землю вибирали полами чи шапками, після чого ховали померлого [35, с. 191]:

«...Було. Було таке. Було таке / то навіть таке було, що, наприклад, вдень поляки знищили (стрілецьку могилу. — О. К.). А на раню люди капелюхами, жінки в подолках несли землю. І насипали знов, і ставили березові хрести на такі могили. От.» [1, арк. 36].

Сакральність, а відтак незнищеність вознаменованої хрестом стрілецької могили, що виражений у цьому та інших переказах і піснях про січових стрільців, підтверджує також одну з характерних рис духовної самобутності українців — їхню глибоку релігійність. І цим проявляються етнопсихологічні підвалини колективного бачення ідеальної моделі держави саме як християнської України, заснованої

на духовній рівності, братерстві та соціальній симпатії, про що писав Т. Шевченко.

Інші мотиви із образом хреста («хрест з могили затагнений у болото», «встановлення на могилі хреста із написом») є доповнючими у сюжетах переказів про розриту стрілецьку могилу, проте вони відіграють важливу роль у посиленні сакрального, що притаманно давнім епічним зразкам. Дослідники фольклору неодноразово спостерігали, що різні епічні жанри, зокрема пісенні, зумовлюють збереженість творів народної історичної прози [14, с. 109]. Такими є стрілецькі пісні *хронікального типу*, в яких згадується про обставини загибелі стрілецького командира, місце його поховання (у с. Конюхи, недалеко с. Бишки, тепер Зборівського р-ну Тернопільської обл.) та розриту могилу:

*Поховали того стрільця
На край цвинтар очку (2)
Висипала йому молодь
Славну могилочку.
На могилі, на могилі
Трава зеленіє.
В тій могилі спочивають
Стрільці молодії (2)
(«Через Бишки їхав стрільчик»)* [29, с. 567];

*Розкопали кати могилу,
аж стрілецьке тіло рушили,
А хрест той з берези білявий в долину,
в болото, затагли.
Будеш ти, вороже проклятий,
за тую могилу страждать,
Будеш ти лежати, кричати,
а ми твої кости ломать
(«А в Бишках окопи копали»)* [29, с. 324].

а також *стрілецькі гаївки*, в яких мотиви «похованої» та «воскреслої» України типологічно близькі до шевченківської «похованої волі»:

*Задзвонили рано дзвони, заридали,
А ми свою **Україну** поховали.*

*Надлетіли ластівочки та й зі сходу,
Та й принесли добру звістку для народу.*

*Щебетали, що минеться та руйна,
Стане, стане вільна, славна **Україна**
(«Ой заросли ті дороги травами»)* [29, с. 345].

*Нам гаївка ця весела,
Заспівайте міста, села. (2)*

Най почують з могил тії,
Стрільці наші січовії.

...

Встане слава, встане воля,
Оживуть ще рідні поля. (2)

Ти воскреснеш із могили,
Щоб свобідно всі зажили
(«Заспівайте, дівчатовька») [29, с. 345].

На відміну від пісень у наративних творах про січове стрілецтво символічний образ України присутній переважно імпліцитно. Типовим для них є трансформація легендарного мотиву «воскресіння» героїв, які переможуть ворога і здобудуть Україну. У такий специфічний спосіб відобразився селянський україноцентризм та народні сподівання на власну державу. Фольклорні образи сплячого і розбудженого війська спонукали до свідомої актуалізації згаданих народних вірувань про померлих у літературних творах, які повставали у середовищі стрілецтва. Згадаймо хоча б мініатюру «Звіт», написану Дмитром Вітовським у 1916 році та опубліковану у літературно-мистецькому збірнику Пресової квартири УСС «Тим, що впали» (Львів, 1917) одразу по кривавих боях на Стрипі та Лисоні, де кульмінаційною є сцена розвезення могили:

«Поволі отворилася могила... І почали з неї виходити самі молоді, самі гарні молодці... Із здивуванням розглядалися довкола...[...].

І всі звертаються до того, що поволі, повагом останній вийшов з могили. А він так само кинув оком по полях, і його лице мов зраділо від якоїсь таємної радості. Спокійно кинув у громаду одне слово: «Збірка» [28, с. 69—70].

Зауважимо натомість, що у народних творах форма втілення мотиву «сплячого війська», композиційні елементи дуже сильно нагадують саме Шевченкову мову, його художній синтаксис і тип звертань, порівняймо у Шевченка:

Дивися, дитино, оце козаки
(Ніби мені каже), на всій Україні
Високі могили, усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!

...

Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли.

Усі ми і встанем, та Бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж, дитино!
(«Буває, в неволі іноді згадаю»)
[32, т. 2, с. 224—225]

у переказі, який ми записали на Західному Поділлі: «А там, на долі, як за старим Дністром, там (могила була. — О. К.). Но чия то могила була, я не пам'ятаю. Но пам'ятаю, як я все йшла з мамов у поле. І мама (ішли ми понад верхом, понад стару ріку. А на долі, так на низу, там сінокоси, лука там була, знаєте, луг такий. І там була могила, висока висипана. І мама моя так, як вона була все патріотка (я то дуже добре пам'ятаю, чи я мала п'ять чи шість років, чи кілька), мама мені все казала. Ми все ставали там, над тим берегом, на низу (і там є ще трошки насип; там стадіон є тепер, і там є збоку тота могила).

Ми все ставали над берегом, і мама казала мені: «Бачиш, дитинко, вон могила / українського війська. А колись устане / військо, заграють сурми, і тото військо ... встане ... на борбу ... за Україну». Все мама мені тото. Я так пам'ятаю, як нині, як вона мені тото все втовкмачувала» [1, арк. 35].

Від початку 1990-х роках звичай насипати символічні стрілецькі могили полеглим за волю України відновили [9, с. 4—5]. Стрілецькі кургани-могили, що були споруджені майже у кожному селі Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей, стали не тільки місцем громадського обряду поклоніння героям, що посприяло відродженню історичної пам'яті, але й її символічними атрибутами, які надалі впливають на повсякденну свідомість громади та формування в неї духу самозбереження:

Вже Зелені свята знов до нас вертають,
Стрілецькі могили стиха промовляють.

Просять вас, дівчата, січовії стрільці:
«Ви на наші хрести виплітайте вінці.

Щоби вони знали, що Зелені свята,
Що їх не забули вкраїнські дівчата.

Браття і сестриці, українці милі,
Відвідайте наші сумненські могили.

Відвідайте нашу хатину сумненьку,
Що ми ї дістали за Вкраїну-неньку» [29, с. 438].

Про це, очевидно, розмірковував Є. Маланюк, поставивши питання генеральної теми української «психоісторії». Він зазначив, що могили є немов «акумулятори метафізичної енергії», які «дають виразне свідчення посідання народом даного терену і ступінь його закоріненості в нім» [19, с. 358]. Ця думка певною мірою прояснює чому події, пов'язані з процесами відновлення та пошанування могил-курганів УСС, лягли в основу багатьох меморатів, які побутують сьогодні.

У короткому підсумку цієї далеко не повністю вичерпаній теми можна ствердити, що концепти «Україна», «Слава», «Воля» є актуальними у стрілецькій пісенності, зокрема фольклоризованих творах, в яких задіяні атрибутивні пари «славна», «зажурена» Україна та персоніфікований образ «Україна-мати». У них відображено творчий симбіоз народнопісенної форми та шевченківських ідейно-духовних настанов «нашої славної країни», «козацької слави» та «святої волі». Натомість у стрілецькій обрядовій пісенності та прозовому фольклорі переважає концепт «Могила» як «висока могила». У стрілецьких переказах він проявляється головню через образ «розритої могили», яка є одним із найбільш яскравих творчих опрацювань шевченківської метафори, а також через символізацію локусу як «місця поховання (збереження, сну) стрілецької сили», що семантично еквівалентне шевченківській «похованій волі-свободі» та філософській концепції «воскресіння» України, що походить із його візії козацького міфу.

- Архів Інституту народознавства НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 613. — 201 арк. (Кузьменко О. Народна проза про січових стрільців : науковий збірник (тексти)).
- Барабаш Ю. Україна / Юрій Барабаш // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / упоряд. та наук. ред. Н. Чамати. — К. : Наукова думка, 2008. — С. 11—50.
- Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка / Василь Семенович Ващенко. — Харків, 1963. — 251 с.
- Героїчний епос українського народу / упоряд. та приміт. О.М. Таланчук, Ф.К. Кислого ; передм. О.М. Таланчук. — К. : Либідь, 1993. — 431 с.
- Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович ; пер. з англ. С. Павличко. — К. : Рад. письменник, 1991. — 212 с.
- Дзюба І. Воля / Іван Дзюба // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. — С. 76—85.
- Дзюба І. Слава / Іван Дзюба // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / упоряд. та наук. ред. Н. Чамати. — К. : Наукова думка, 2008. — С. 86—96.
- Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
- За волю України. Символічні могили січовим стрільцям, воякам УГА та УПА на Коломийщині / упоряд. і передм. М. Васильчука. — Івано-Франківськ : Галичина, 1991. — 30 с.
- Записки о Южной Руси / издал П. Кулиш. — К. : Днипро, 1994. — Т. 2. — XIII, [1], 354, [1] с. — СПб., 1857. — (Репринт. вид.).
- Ковальчук В. Стрілецька слава в піснях: Сценічна дія в 4 відслонах / В. Ковальчук, Ю. Шкрумеляк. — Львів : Пісня, 1939. — С. 5—40.
- Колесса Ф. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка / Філарет Колесса // Фольклористичні праці. — К. : Наукова думка, 1970. — С. 172—326.
- Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка. Літ.-критич. нарис / Михайлина Коцюбинська. — К. : Радянський письменник, 1990. — 272 с.
- Криничная Н.А. О методике собирания преданий / Н.А. Криничная // Русский фольклор. — Т. 23: Полевые исследования. — Л., 1985. — С. 107—109.
- Лепкий Л. Твори / Левко Лепкий ; упоряд. В. Подуфалій ; передм. М. Ільницький. — Тернопіль : Тенограф, 2001. — 295 с.
- Лисоня 1916—1996: документи, спогади, щоденники, листи, знімки, поезія, пісня / упоряд. Б. Тихий. — Бережани : Вид-ня Музею книги, 1996. — 265 с.
- Лукіянович Д. Маківка — гора стрілецької невмирущої слави / Д. Лукіянович ; упоряд. Р. Дзюбан ; наук. ред. Г. Сварник. — Львів : Вид-ня ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2005. — 150 с.
- Людина в цивілізації XXI століття: Проблема свободи / упоряд. В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Т.В. Лютий, та ін. — К. : Наукова думка, 2005. — 272 с.
- Маланюк Є. Книга спостережень : у 2-х т. / Є. Маланюк. — Торонто, 1966. — Т. 2: Проза. — 480 с.
- Наша дума: великий український співаник / упоряд. А. Гап'як. — Львів : Просвіта, 1918. — 175 с. — (3-є вид., справл. і допов.).
- Наша слава: збірник пісень патріотичних, політичних, історичних, козацьких, сокільських, січових, стрілецьких / упоряд. А. Гап'як. — Львів : Просвіта, 1917. — 95 с.
- Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле ; пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хазанова. — М. : Алетей, 2000. — 590 с.
- Плотникова А.А. Могила / А.А. Плотникова // Славянские древности: этнолингв. слов. : в 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. — М. : Международные отношения, 2004. — Т. 3: К-П. — С. 266—272.
- Плотникова А.А. Надгробие / Плотникова А.А., Петрухина В.Я. // Славянские древности: этнолингв.

- слов. — М. : Международные отношения, 2004. — Т. 3: К-П. — С. 360.
25. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни / упоряд. і автор. приміт. В.А. Чабаненко. — К. : Дніпро, 1990. — 261 с.
 26. Сверстюк Є. Шевченко понад часом. Есеї / Євген Сверстюк. — Луцьк; К. : Терен; Києво-Могилянська академія, 2011. — 276 с. — (2-ге вид., виправ. і допов.).
 27. Січовий співаник / зібрав. док. К. Трильовський. — Відень : Адрія, 1921. — 96 с.
 28. Стрілецька Голгофа. Спроба антології / упоряд., авт. вступ. ст. і прим. Т.Ю. Салига. — Львів : Каменяр, 1992. — 399 с.
 29. Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О.М. Кузьменко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2005. — 639 с. + 32 с. : іл.
 30. Сьпіваник Українських січових стрільців / автор передм. І. Калинець. — Львів : Вид-ня Львів. від. Укр. фонду культури, 1990. — 126 с. — (Передрук. за вид.: Відень, 1918 р.).
 31. Чубинський П. Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2-х кн. — Кн. 1. — К. : Мистецтво, 1995. — 224 с.
 32. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 6 т. / Тарас Шевченко ; редкол. М.Г. Жулинський (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1: Поезія 1837—1847. — 784 с. ; Т. 2: Поезія 1847—1861. — 784 с.
 33. Шкрумеляк Ю. Ясні хвилі (один стрілецький концерт) / Юрій Шкрумеляк // Діло. — Львів, 1916. — Ч. 126 (20 травня). — С. 2.
 34. Якимович Б. З історії українських січових стрільців / Богдан Якимович // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 58—63.
 35. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3-х т. / Д.І. Яворницький. — Львів : Світ, 1990. — Т. 1. — 317 с.
 36. Клочек Г. Національний інстинкт як головний чинник Шевченкового інтелектуалізму [Електронний ресурс] / Григорій Клочек. — Режим доступу до статті: <http://www2.kspu.kr.ua/blogs/klochek//?p=53>

Oksana Kuzmenko

ON IDEAL CONCEPTS BY T. SHEVCHENKO
IN POETICS OF RIFLEMEN'S FOLKLORE
(UKRAINE, GLORY, FREEDOM, TOMB)

In the article have been considered poetical images of *Ukraine, Glory, Freedom and Tomb* widely used in artistic system of Rifleman's folklore (people's and folklorized songs, tales etc. particularly); these notions have been compared to the same-named Shevchenko-coined ideal categories with great correlation in meanings of both data groups. Statement has been forwarded, that Shevchenko's natiosophical conception made direct influence upon the contents, semantic structure and pragmatics of mentioned imagery and its constants.

Keywords: T. Shevchenko, Rifleman's folklore, Ukraine, glory, freedom, open tomb, poetics, concept, image.

Oksana Кузьменко

ШЕВЧЕНКОВСКИЕ ИДЕЙНЫЕ КОНЦЕПТЫ
В ПОЭТИКЕ СТРЕЛЕЦКОГО ФОЛЬКЛОРА
(УКРАИНА, СЛАВА, ВОЛЯ, МОГИЛА)

Рассматриваются поэтические образы «Украина», «Слава», «Воля», «Могила», которые задействованы в художественной системе стрелецкого фольклора (в народных и фольклоризованной песнях, преданиях), в их корреляции с одноименными шевченковскими идейными категориями. Утверждается, что нациософская концепция Т. Шевченко непосредственно повлияла на содержание, семантическую структуру и прагматику этих образных констант.

Ключевые слова: Т. Шевченко, стрелецкий фольклор, Украина, слава, воля, разрытая могила, поэтика, концепт, образ.